

LACTANȚIU

INSTITUȚIILE
DIVINE
EPITOMA

Traducere și note
prof. univ. dr. Petru Pistol

editura
Σοφία

București

Cuprins

INTRODUCERE	5
I. Epitoma lactanțiană a <i>Instituțiilor divine</i> – aceeași altă carte ...	5
II. Autenticitatea <i>Epitomei</i> lactanțiene	16
III. Datarea probabilă a <i>Epitomei</i>	18
IV. Alte considerații generale asupra formei și conținutului ...	19
V. Manuscrise, ediții. Referințe critice	21
CAECILI FIRMIANI LACTANTI – <i>EPITOME DIVINARVM</i> <i>INSTITVTIONUM</i>	24
LACTANȚIU – <i>EPITOMA INSTITUȚIILOR DIVINE</i>	25

INTRODUCERE

I. *Epitoma lactanțiană a Instituțiilor divine* – aceeași altă carte

Epitoma, în general, profană ori creștină, presupune restructurarea unei opere de dimensiuni apreciabile, *opus magnum*, într-o lucrare de proporții reduse. Principiul retoric căruia i se supune epitoma ca formă a expresiei literare este *brevitas*.

Nu ne hazardăm să afirmăm că mobilul unei astfel de întreprinderi l-ar întreține faima categoriei „marilor cărți mici”, funcțională încă din Antichitate: vezi acuza de plagiat adusă lui Platon, nedreaptă – cum altfel? –, care ar fi cumpărat o carte mică, din care a făcut un mare discurs, *Timaios*. Considerăm totuși că demersul de prescurtare și sistematizare a materiei nu e lipsit de tentația obținerii unui opuscul, care, și prin dimensiunile acceptabile, să îndeplinească necesara condiție a unui *vademecum*.

Cât despre autorul operației, el poate fi autorul însuși al acelei opere mari, ori un altul. În situația secundă, va fi vorba de un spirit pă-

© Editura Sophia, pentru prezenta ediție

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
LACTANTIUS, LUCIUS CAECILIUS FIRMIANUS

Instituțiile divine: Epitoma / Lactanțiu; trad. și note:
prof. univ. dr. Petru Pistol – București: Editura Sophia, 2019
ISBN 978-973-136-707-1

I. Pistol, Petru (trad.) (note)

truns de însemnătatea, esențialitatea lucrării mari, dar și de generozitatea celui ce pune actul de cultură sub semnul datoriei morale, orientate nu numai către sine, ci spre colectivitatea umană. Un astfel de autor secund, care înțelege sensul profund al acelei opere, dar și menirea sa existențială supraindividuală, merită lauda posterității; iar aceasta nu întârzie să se audă: *A înțelege înseamnă a egala*, spune o voce a Renașterii (Rafael).

Afirmațiile acestea sunt în contiguitate cu problema paternității *Epitomei Instituțiilor divine* – *Epitome Institutionum divinarum*.

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Samuel Brandt stabilise deja paternitatea lactanțiană a opusculului, argumentând că Ieronim cunoștea lucrarea și o încadrase operelor lui Lactanțiu. Într-adevăr, în lucrarea sa *De viris illustribus*, cap. 80, savantul creștin nota: *librum unum ἀκέφαλον*. Ieronim, companionul de ev creștin al lui Lactanțiu, nu a avut posibilitatea să citească această operă în totalitate, ci doar partea finală, începând cu capitolul 51, restul textului fiind mutilat; de aceea o și numise astfel: *fără cap, fără început*. Cât a citit Ieronim din epitoma lactanțiană a citit și posteritatea lui până în anul 1711, când un manuscris scoate la lumină întregul text. O carte deci cu un destin aparte, un

exemplu de fidelitate în sensul antic al vocabulei, dar și modern, model de comunicare peste veacuri. Devenim astfel încă mai contemporani cu Ieronim; îl așteptăm pe savant, într-o ipostază inedită, să ne solicite nouă, ca lector primar, lucrarea lui Lactanțiu, editată de profesorul Michel Perrin, de la Universitatea Picardia.

Informațiile furnizate în capitolul introductiv, *prooimion*, al *Epitomei* întăresc convingerea în autenticitatea operei lui Lactanțiu. Dacă ar fi fost vorba de un prieten ori admirator al autorului *Instituțiilor divine*, argumentează Samuel Brandt, acesta nu și-ar fi permis abateri de la litera textului original, precum introducerea unor noi pasaje. „Dar, când originalul și abrevierea sunt de aceeași pană, autorul nu se simte întotdeauna sclavul primei sale ediții: el ameliorează și prezintă anumite puncte sub o altă lumină” (Michel Perrin, *Lactance. Épitomé des Institutions divines*. Introduction, text critique, traduction, notes et index par Michel Perrin, Paris, 1987, p. 21). Într-adevăr, când autorul este același, el nu mai este muncit de gândul literalității, în intenția lui fiind ca în ambianța spirituală să se regăsească cele două cărți precum una singură.

Litigioasă este și problema datării *Epitomei* lactanțiene. De la redactarea și apariția operei

mari (în cazul *Instituțiilor divine*, ~ 304-311), logica inserției în mediile de receptare impune un anumit interval de timp necesar coagulării unei judecăți *ad rem* și, deopotrivă, necesar elaborării lucrării abreviate. Pentru problematica lactanțiană, Samuel Brandt propune un interval relativ scurt între cele două elaborări, 2-4 ani, aproximând apariția *Epitomei* între anii 313-315. Exegeza lactanțiană împărtășește însă și alte opinii în câștig de credibilitate. Michel Perrin pretinde un interval mai larg, plasând apariția *Epitomei* în primul lustru al celui de al treilea deceniu din veac, așadar în proximitatea Conciliului de la Niceea. „Divulgăm” din argumentația profesorului Michel Perrin, inserând-o unui scenariu monografic personal, dedicat scriitorului creștin: Petru Pistol, *Lactatius – scriitor creștin și umanist paideic*, Râmnicu-Vâlcea, 2000.

În *Instituțiile divine* Lactanțiu se dovedește încă îndatorat formației sale profane, de retor păgân, convertirea sa la creștinism fiind de dată recentă. Lucrurile s-au mai așezat între timp, persecuțiile, fără a înceta definitiv, „s-au predat” într-un fel, doctrina creștină este pe punctul de a se închea, dându-și un temei filosofic. Lactanțiu este un *fidelis*, un mărturisitor de credință, prin urmare achizițiile mentale în epocă

sunt și ale lui însuși. Să nu uităm că în cartea mamă, *Instituțiile divine*, Lactanțiu îi reproșa lui Ciprian iluzia acestuia că ar reuși să-i convingă pe păgâni, punându-le în față texte exact din cartea pe care aceștia o resping: *Sfânta Scriptură* (cf. Pierre de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris, 1920 p. 274 sq.). Recursul la literatura profană, selectarea din paginile acestora a prezenței logosului seminal sunt căi mai sigure – crede Lactanțiu – de convertire la noua învățătură, decât confruntarea directă cu lumina adevărului transmis de Logos. Iată că tocmai ce recomanda, atunci și acolo (în perioada elaborării *Instituțiilor divine*), Lactanțiu retractează acum. Deși mărturisirea din *prooimion*, 3, denotă regretul despărțirii autorului de „numeroasele argumente și exemple în care rezidă strălucirea dovezilor”. L-a învățat ceva timpul? Probabil.

Orice operă e sensibilă mentalităților vremii, gusturilor, idealurilor, informației noi dobândite. *Epitoma* este și ea îndatorată epocii sale. Când între opera principală și prescurtarea ei a trecut ceva vreme, când timpurile au devenit deja susceptibile schimbării, și nu neapărat rupturii în realul existențial, ci modelării conforme unor noi situări în mentalitate, atunci epitoma depune mărturie. Și o va face cu riscul

neascultării originalului și, deloc paradoxal, în cadrul unității original – abreviere. Devierile, unele vor fi impuse de cerințele genului: eliminarea digresiunilor, a parantezelor, a polemicii cu diferitele școli filosofice; altele vor fi cele cerute de epocă, elocventă fiind în *Epitoma* lactanțiană suprimarea textelor profane, care „dădeau cărții sale o culoare atât de originală în sânul apologeticii creștine și, mai ales, o valoare demonstrativă așa de mare în judecata păgânilor” (René Pichon, *Lactance. Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin*, Paris, 1901, p. 154-155). S-ar putea replica aici: este și aceasta o cerință a genului, a formei de exprimare abreviată, conceptul retoric *brevitas* suprimând elanul zăbovei în fața marii literaturi. Mai credibil este însă regimul de urgență în care este transmis mesajul noii învățături, de vreme ce citatul biblic nu suferă rigorile genului, fapt care îl determină pe René Pichon să concluzioneze asupra caracterului „plus ésotérique de l'Épitome” (p. 156).

Dacă între *Instituțiile divine* și *Epitoma* acestora există deosebiri în afara celor impuse de regula genului, în sensul că în varianta abreviată creștinismul este mai vizibil, înseamnă că diferența în minus pe care o înregistrează *Instituțiile divine* se datorează, în bună parte, pre-

zenței substanțiale a elementului profan, a citatului din scriitorii păgâni, într-o operă de apologetică creștină.

De ce ar miza însă Lactanțiu, după ani buni de religiozitate creștină – anii scurși între elaborarea celor două cărți –, de umanitate filantropică, scontând pe imediatețea binelui: dacă e gol, îmbracă-l, dacă e flămând, hrănește-l, dacă e bolnav, îngrijește-l de ce ar cumpăni apologetul creștin între o atare umanitate, cu finalitate urgentă, și aceea paideică, de tip cicero-nean, în care cultivarea omului în sfera spiritualității, prin îndeletniciri nobile, arte liberale, contează? Se prefigurează visul lui Ieronim: repudierea literaturii clasice profane. Cum să te abandonezi acesteia când ea tulbură liniștea sufletului, încât cel ce o cultivă, datorită „discursurilor îngrijite, poemelor armonioase, disputelor subtile, cu ușurință este împins către nevrednice închinări la zei”? (*Epitoma*, 57, 6). Seduși nu de cele adevărate, ci de ceea ce desfată auzul, tocmai pe acestea le vor considera *verissima*, întru totul adevărate, în timp ce Sfânta Scriptură, *incompta*, lipsită de podoaba elocinței, va împlini mai greu sufragiul adeziunii.

Numărătoarea ocurențelor conceptului *humanitas* în *Instituțiile divine* (facem trimitere la

propriul nostru studiu, *Lactantius* – scriitor creștin și umanist paideic) dovedește frecvența lui relativă, precum și un echilibru proporționat între cele două ipostaze ale umanității, hristică ori profană, filantropică ori paideică.

Cu totul alta este situația în *Epitoma Instituțiilor divine*.

Există aici numeroase locuri care abundă în terminologia umanului, încât te aștepți să „pice” cât de curând și *umanitatea*, măcar aceea hristică, dacă nu clasică, ciceroneană *humanitas*. Străbați *Epitoma* lactanțiană într-o perpetuă așteptare. Pe o singură pagină apare, într-o inflație a umanului, omul, o dată în limba greacă, ἄνθρωπος, apoi în limba latină: *opus hominis*, *humanum opus*, *deus hominis parens*, *humanam figuram*, *effigiem hominis*, *vivi hominis*, *oculos hominum* (cap. 20). Parcă, din superstiția de a nu primi o coloratură paideică, *humanitas* este, cu sistemă deci, evitată. Asta înseamnă că între *opus magnum* și *Epitomă* s-a pus o distanță, în timp, dar și în atitudine. Dacă apare *divinitas*, de ce n-ar apărea și pandantul umil al acesteia – *humanitas*? Tot din circumspecție, *maiestas* este însoțit de un determinant: *maiestas dei*, *veram maiestatem*, spre a nu permite trimiterea la *maiestas populi Romani*. (Oare, aceeași superstiție legitimează și absența în *Epitomă* a citatului în

limba greacă, grecul, orientalul în general, fiind considerat, prin tradiție, mai „păcătos” decât romanul? Că de „superstiția” aceea a călugărului leneș: *Graecum est, non legitur*, „este cuvânt grecesc, în concluzie nu se citește”, nu poate fi vorba.)

Ne aflăm aproximativ la mijlocul *Epitomei*, când tocmai prindea contur argumentul absenței. Și totuși, în cap. 33, 8, apare „cuvântul” căutat: *humanitas*. Este vorba despre milă – *miserericordia*. Această virtute supremă, *summa virtus*; *virtus et deo cara et hominibus necessaria*, Zenon, *magister stoicorum*, o considera boală a sufletului – *morbus animi*. Lactanțiu determină conceptul în tehnică constrângătoare, științifică, conferindu-i gen proxim, restricționându-l: *Hanc ille licet humanitatem, licet pietatem vocet, non rem, sed nomen inmutat. Hic est affectus qui soli homini datus est, ut imbecillitatem nostram mutuis adiumentis levaremus*. „Dacă cineva numește mila fie umanitate, fie pietate, nu-i schimbă realitatea, ci numele. Acest afect i-a fost dat doar omului, ca să ne facem mai ușoară neputința, ajutându-ne reciproc”. Așadar, pe o axă a orizontalității, *miserericordia* ar decupa din *pietas* segmentul terestru al iubirii, devenind un accesoriu, auxiliar al neputinței umane. În lectură anagogică însă, fiind omul *figmentum dei*,

plăsmuire divină, *miserericordia* vizează transcendența.

Într-adevăr, după enumerarea unor exemple de profundă compasiune, scriitorul creștin comentează: „Aceasta este lucrarea, acestea îndatoririle milosteniei; procedând astfel, îi vei aduce lui Dumnezeu adevărata jertfă pe care o așteaptă”, căci „pe Dumnezeu nu-l împacă sângele animalelor, ci pietatea omului” (60, 7-8). Iată deci pietatea, *pietas*, preluând, pe versant celest, prerogativele milei, compasiunii. În mod categoric, *humanitas*, aici, nu pune în discuție decât dimensiunea hristică, iubirea pentru semen, *filantropia*. „Dacă am fost plăsmuiți de un singur Dumnezeu și născuți dintr-un singur om, uniți fiind prin dreptul consangvinității, trebuie așadar să îndrăgim orice om” (60, 3), sună sentința lactanțiană, de certă influență neo-testamentară (*Mat.* 5, 44).

Prin urmare, o carte întreagă, *Epitome Institutionum divinarum*, marchează o singură ocurență a conceptului *humanitas*, lipsită de orice sugestie paideică. Cum să nu gândești atunci că Lactanțiu, în răgazul dintre opera mare și abrevierea acesteia, dar nu răgazul estimat de Samuel Brandt, ci decada propusă de Michel Perrin, își radicalizează concepția creș-

Introducere

tină, iar umanismul lui paideic, evident în *Instituții*, pierde teren, în scădere necesară?

Prezența în *Instituții* a elementelor de cultură clasică profană o semnalase deja Antichitatea. Vorbind despre *Instituțiile divine* ale lui Lactanțiu, Ieronim spune: „Dacă vei vrea să citești aceste cărți, vei descoperi epitoma dialogurilor lui Cicero”, *quos (libros) și legere uolueris, dialogorum Ciceronis epitomēn reperies* (*Ep.* LVIII, 10). Termenul evidențiază aici influența ciceroneană masivă, în concepție și în expresie, asupra apologetului creștin, pe care Renașterea îl va și numi un *Cicero creștin*.

Acceptând că „nu a existat o veritabilă schimbare în gândirea lui Lactanțiu între *Instituții* și *Epitomă*, ci progres și aprofundare” (M. Perrin, p. 36), pe de altă parte, pentru că epitoma, deși născută și hrănită din substanța operei celei mari, își caută și ea originalitatea, se ajunge astfel la recunoașterea a două opere în una singură. Este, probabil, și judecata Antichității, care, repertoriind opera creștină a lui Lactanțiu, a grupat-o în 10 cărți, *Epitoma* neregăsindu-se într-un număr și o identitate aparte.